

УДК 343

DOI 10.32755/sjlaw.2019.03.077

Шамрук Н. Б.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного,
цивільного та господарського права і процесу,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0001-9308-3754;

Шамрук О. П.,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри
тактико-спеціальної підготовки,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0001-8001-0054

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ВІКТИМНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Статтю присвячено дослідженню віктимності неповнолітніх причин та умов її виникнення, адже проблема злочинності проти неповнолітніх осіб набула для нашої країни особливого значення та стала соціальним лихом.

Злочинність проти неповнолітніх була і залишається однією з найбільш істотних соціально-правових проблем сучасного суспільства. Незважаючи на вжиті державою зусилля щодо запобігання злочинної поведінки стосовно дітей і підлітків, значних успіхів у цій сфері домогтися не вдається.

Ключові слова: *віктимна поведінка, запобігання злочинам, неповнолітня особа, причини й умови віктимності, профілактика.*

Постановка проблеми. Злочинність проти неповнолітніх була і залишається однією з найбільш гострих соціально-правових проблем сучасного суспільства. Незважаючи на вжиті державою зусилля щодо запобігання злочинної поведінки відносно дітей і підлітків, значних успіхів у цій сфері, на жаль, домогтися не вдається. Кримінальна статистика останніх років фіксує зростання числа тяжких і особливо тяжких злочинів, що вчиняються стосовно неповнолітніх. Так, для прикладу, за останніх шість років суди України прийняли 25 332 рішення в справах, де жертвою була дитина, з них 13 260 – злочини проти власності, 6 362 – злочини проти життя, здоров'я, статевої свободи та недоторка-

ності. Головним негативним ефектом такого виду злочинності є характер її соціальних наслідків: злочинність морально спотворює і піддає соціальній деградації молодь, яка є активним суб'єктом суспільного відтворення, важливим резервом і гарантом національної безпеки, економічного добробуту та духовного становлення нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні проблеми віктимізації суспільства і населення досліджували українські вчені О.В. Барданова, О. П. Герасимчук, В. В. Голіна, О. М. Гумін, В. Л. Давиденко, О. М. Джужа, О. Г. Колб, В. І. Курило, О. І. Резнікова, В. О. Туляков та інші. Окремі питання віктимності неповнолітніх та її профілактики в межах власних досліджень розглядали В. В. Василевич, Д. І. Голосніченко, М. Ф. Костючек, М. О. Ларченко, Є. М. Моїсєєв. Проте проблема запобігання віктимності неповнолітніх потребує подальшого опрацювання.

Метою статті є з'ясування причин та умов виникнення віктимної поведінки в неповнолітніх та сучасних напрямків і способів профілактики цього соціально-психологічного феномена.

Виклад основного матеріалу. Згідно із сучасними даними під віктимністю підлітків розуміється свого роду здатність стати жертвою негативних явищ, тобто підліток нею ще не став, але в його особистості вже з'явилися певні якості, які роблять його за певних обставин жертвою, причому швидше та легше за інших підлітків, у кого цих якостей особистості немає. Віктимність характеризує схильність людини стати жертвою тих або інших обставин [1, с. 24].

Слід зазначити, що соціальні якості формуються протягом тривалого часу у процесі взаємодії особи із зовнішнім середовищем. Хоча формування особистості відбувається практично все життя, але з точки зору віктимологічної профілактики період дорослішання особи є найбільш важливим. Адже віктимогенні деформації особистості не беруться «з нічого». Підвищені віктимні

потенції набуваються індивідом, мабуть, ще в дитинстві, після чого створюється реальна можливість небезпечного для нього розвитку подій, хоча самі ці події можуть настати і у віддаленому майбутньому. У результаті проведених окремими вченими досліджень доведено, що підліток з наступними якостями особистості – неадекватною самооцінкою, високим рівнем тривожності та агресивності, з емоційно-вольовою нестійкістю, – може стати потенційною жертвою насильства [2, с. 149].

Діти і підлітки нерідко стають жертвами злочинів, жорстокого поводження і насильства. Проблема насильства і віктимності підлітків міцно посіла своє місце серед інших актуальних проблем кримінального права, кримінології та психологічної науки, без сумніву вона далека від вирішення.

Учені переконані, що між особистістю будь-якої особи та її поведінкою існує нерозривний зв'язок. Особистість та її психічні властивості одночасно і передумова, і результат її діяльності. Внутрішній психічний зміст поведінки, який відбувається в умовах певної ситуації, що є особливо значущою для особистості, переходить у відносно стійкі властивості особистості, а властивості особистості, у свою чергу, відображаються в її поведінці.

У період вікових криз відбувається низка змін, що посилюють віктимність підлітка, зокрема, зміна зовнішнього вигляду, зміни в особистості. Ільїна С. В. стверджує, що є «сенситивні до насильства» періоди в житті дитини, коли анатомо-фізіологічні, гормональні, емоційно-особистісні і психосексуальні зміни роблять жертву більш піддану травматичному впливу. На її думку, саме дошкільний і підлітковий вікові періоди є «періодами ризику» щодо насильства. До 15–17 років ймовірність стати жертвою сексуального насильства знижується в чотири рази, до 18 років – у десять разів. Спільними рисами всіх вікових криз є непокірність та неслухняність. Як наслідок цього, у батьків може актуалізуватися прагнення перевиховати, переробити, виправити

дитину, що часто реалізується в неадекватних виховних установах. Подібні виховні впливи, що кваліфікуються як психологічне насильство, у період кризи можуть відчуватись дитиною особливо гостро і травмувати її дуже глибоко. Крім того, не слід забувати, що «погане поводження» дитини, яке є неминучим для періодів критичних змін, у багатьох випадках тягне за собою «погане поводження» з нею, тобто тілесні покарання [3, с. 72–73].

Розглядаючи віктимність як форму відхилення від норм та правил безпечної поведінки, слід виділити ситуативну, особистісну і рольову віктимність.

Ситуативна віктимність підлітків виявляється найбільш часто і передбачає життєву ситуацію, яка складається у зв'язку з певними якостями особистості підлітка, коли виникає можливість заподіяння йому фізичної, майнової або моральної шкоди. Прикладом можуть слугувати терористичні злочини, активні учасники яких нерідко утримують дітей як заручників для гарантій власної безпеки.

Особистісна віктимність залежить від індивідуально-психологічних і зовнішніх характеристик особистості дитини, незалежно від її власного бажання, які налаштовують оточення проти неї. Це, зокрема, низка індивідуально-психологічних рис, що прямо сприяють віктимізації підлітка: його власні негативні якості (агресія, демонстративність, зухвалість, нахабство); нейтральні якості (спокій, урівноваженість); а також ознаки закомплексованості (нерішучість, невпевненість). На думку Д. Річардсона і Р. Берона, підлітків з вищепереліченими якостями слід віднести до категорії людей, що «притягають» агресію [4, с. 93].

Крім цього, існує так звана іміджева віктимність підлітків, яка полягає у специфічних висловлюваннях, унікальному стилі поведінки, особливостях статі, пантоміми, виборі одягу, які можуть бути неадекватно зрозумілими, інтерпретованими, в силу

чого дитина може бути підданою цькуванню або прямій агресії однолітків та дорослих.

Рольова віктимність може знаходити свій вияв також під час звичайних ігор, однак її рівень буде залежати від безпосередніх правил гри та активної чи пасивної ролі, що дісталася дитині.

Необхідно відзначити наявність у підлітків певної вікової віктимності, що пов'язана з відсутністю достатнього соціального та життєвого досвіду, знань, а також з віковою підлітковою кризою. Таким чином, поведінка, яка не відповідає віку дитини, у результаті її спотвореної інтерпретації вчителями, батьками, однолітками та особливостей їх реагування закріплюється і тим самим стає нормою для дитини.

Як слушно підкреслює О. В. Паніна, одним із факторів віктимізації підлітків також вважаються особливі біогенетичні схильності. Оскільки пубертатний період є періодом суттєвих змін, відповідно, всі біологічні зміни організму впливають на зміни в поведінці підлітків. Слід звернути увагу і на гендерні особливості як фактор віктимізації особистості підлітка. Існують маркери поведінки, що найбільш властиві підліткам жіночої статі або, навпаки, властиві підліткам чоловічої статі. Під час виконання ігрової ролі підлітки жіночої статі частіше скаржаться, демонструють страждання, за допомогою маніпуляцій прагнуть привернути увагу і всебічну допомогу оточення. Звідси випливає, що вони частіше за підлітків чоловічої статі дотримуються ролі жертви у взаємодії з дорослими та однолітками. Зазначений факт пов'язаний з низкою чинників. Один з них визнається прожіночими якостями, які навмисно формуються в родині, до яких слід віднести: пасивність, емоційність, надзвичайну чутливість, дбайливість, повне поглинання власного «Я» сім'єю та материнством. Наступний чинник пов'язаний з відтворенням власної гендерної ідентичності, тобто визначенням належності до певної статі і, як наслідок, наслідування власним

батькам. Третій чинник пов'язаний зі специфікою самовідчуття підлітків обох статей, відповідно до якої підлітки жіночої статі будуть відрізнятися більшою самокритичністю, схильністю до аналізу різних сторін свого «Я». Відповідно для підлітків чоловічої статі є характерним спрощене власне сприйняття [5, с. 11].

Отже, фактори віктимізації виступають у ролі сукупності життєвих обставин, які в поєднанні із суспільним ладом окремого регіону або території, що входить до його складу, спрощують процес перетворення конкретної особистості в жертву, тим самим сприяють реалізації процесу віктимізації. Безумовно, головною умовою віктимізації є явища, які істотно полегшують можливість виникнення конфліктів. Відповідно внутрішні, психологічні чинники віктимності, зокрема, потреба у власному престижі, схильність до ризику, емоційна нестійкість, відхилення в психічному розвитку за рахунок підвищеної самооцінки, неадекватна самооцінка не несуть в собі патології, тому що формуються в результаті помилкового виховання в сім'ї, порушення гармонії у стосунках між батьками та дітьми.

На переконання А. В. Мудрика, факторами ризику виявів віктимної поведінки можуть також стати погане матеріальне становище, часта зміна місця проживання, аморальний спосіб існування співмешканців у сім'ї, відсутність належного нагляду за дитиною, недоліки в її емоційному вихованні, негаразди у стосунках з однолітками, наявність різних травм, особливо фізичних дефектів, відставання у психофізичному розвитку. Саме ці фактори обумовлюють формування неадекватної самооцінки, емоційно-вольової нестійкості в дитини, що поступово переростає в готовність стати жертвою [6, с. 112]

Ще одним фактором, який може негативно впливати на формування особистості підлітка, може стати батьківська деспотія, яка поєднується, як правило, з фізичним, психологічним насильством над дітьми, порушеннями в сімейній ієрархії та призво-

дить до формування в дітей невпевненості, тривожності, нервових зривів тощо.

Волкова В. В. пропонує виокремити окремі сімейні фактори, що можуть стати причиною віктимізації підлітків.

По-перше, це фактори, пов'язані з емоційно-психологічним станом батьків, зокрема: гіперопіка; фізичні покарання, гучні та несправедливі зауваження і не дієва критика, що компенсують власну нервову напругу батьків; психопатологія батьків, що у наслідку приводить до жорстокого фізичного, психологічного поводження з дитиною; емоційна дезорганізація сім'ї; конкретні особистісні особливості батьків, до яких належать депресії або нарцисизм.

По-друге, це фактори, пов'язані з соціально-економічним статусом сім'ї. До них належать: низький соціальний статус, економічна нестабільність; неповні сім'ї, молодий вік батьків тощо. Усі ці фактори можуть призводити до негативних наслідків для дитини у вигляді жорстокого поводження, відчуження, ігнорування її проблем, емоційної депривації дитини.

По-третє, це фактори, пов'язані зі стилем сімейного виховання, які також впливають на формування віктимної особистості: невідповідність норм і цінностей, що панують у сім'ї, загально-визнаним; конфлікти та сімейні труднощі; алкоголізація або наркотизація одного або обох батьків [7, с. 49–50].

Таким чином під час порушення сімейних стосунків створюється несприятливий емоційний фон для подальшого розвитку дитини, тобто саме сім'я виступає одним з головних чинників віктимізації особистості, в тому числі підліткової. У разі наявності в сімейних стосунках будь-якої форми насильства вияви віктимності стають більш вираженими. Підлітки, залучені у взаємини з урахуванням наявності елементів насильства, виступають частіше як жертви.

Жертвою жорстокого поводження в дитячому середовищі може стати будь-яка дитина. Однак найбільш уразливими є діти, що відрізняються від ровесників зовнішніми фізичними і психічними особливостями. До «групи ризику» потрапляють діти з фізичними вадами, іншої національності, незвичайною поведінкою тощо. Жорстоке поводження деформує психіку дитини і може бути причиною патологічних порушень. У дітей, які постраждали через жорстоке поводження, можуть виникнути соціально небезпечні форми поведінки насильницького, суїцидального та залежного характеру (ПАР-залежність, інтернет-залежність, ігрова залежність).

Висновки. Таким чином, підліткову віктимність можливо визначити як соціально-психологічне явище, що пов'язане зі схильністю дитини стати жертвою несприятливих умов соціалізації. На віктимну поведінку підлітка впливають не тільки механізми віктимізації особистості, але й залучені до їх дії близьке оточення, обставини та ситуації, в яких знаходиться дитина. А основними причинами та умовами ризику виявів віктимної поведінки можуть також стати погане матеріальне становище, часта зміна місця проживання, аморальний спосіб існування співмешканців у сім'ї, відсутність належного нагляду за дитиною, недоліки в її емоційному вихованні, негаразди у стосунках з однолітками, наявність різних травм, особливо фізичних дефектів, відставання у психофізичному розвитку. Саме ці фактори обумовлюють формування неадекватної самооцінки, емоційно-вольової нестійкості в дитини, що поступово переростає в готовність стати жертвою.

Список використаних джерел

1. Антонян. Ю. М. Криминология. Москва: Логос, 2004. 448 с.
2. Серета Н. Домашнее насилие глазами взрослых и подростков. Насилие и социальные изменения. *Альманах центра «Анна»*. Москва, 2000. С. 143–167.

3. Ильина С. В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств. *Вопросы психологии*. Москва, 1998. № 6. С. 65–74.

4. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 352 с.

5. Панина Е. В. Специфика самосознания подростков разного пола и гендерной ориентации: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ярославль, 2014. 23 с.

6. Мудрик А. В. Социальная педагогика учебник для студ. учреждений высш. проф. образования. 8-е изд., испр. и доп. Москва: Издательский центр «Академия», 2013. 240 с.

7. Волкова В. В. Семейные детерминанты виктимного поведения. *Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работ*. 2011. Т. 16. № 2. С. 48–52.

Shamruk N., Shamruk O.

REASONS AND CONDITIONS OF JUVENILES` VICTIM STATUS IN CURRENT CONDITIONS

The article addresses to the investigation of juveniles` victim and the conditions of its occurrence, since the problem of delinquency against juveniles has become of particular importance for our country, and a social disaster, a threat to the safety of juveniles.

Children and adolescents are often become victims of crime, abuse and violence. Scientists are convinced there is an inextricable link between the personality of any person and his/her behavior. Personality and mental properties "is both a prerequisite and the result of its activity. The internal mental content of behavior that occurs in a particular situation, which is particularly significant for the individual, becomes relatively stable personality traits, and personality traits, in its turn, are reflected in their behavior".

According to the modern data, juvenile`s victim status is understood as a kind of ability to fall victim to negative phenomena, that is, a juvenile has not yet become one, but in his personality certain qualities have already emerged that make him a victim in certain circumstances, faster and easier than other juveniles who do not have these personality traits. A victim staturse characterizes a person`s tendency to fall victim to certain circumstances.

Considering victim status as a form of deviation from the norms and rules of safe behavior, one should distinguish situational, personal and role victim status.

Thus, juvenile`s victim status can be defined as a socio-psychological phenomenon associated with the child`s tendency to fall victim to unfavorable social

conditions. Not only the mechanism of a person`s victim status influences on a victim behavior, but also the close environment, circumstances and situations in which the child is involved.

Key words: *victim behavior, crime prevention, juvenile, reasons and conditions of victimization, prevention.*

References

1. Antonyan, Yu. M. (2004), *Criminology*, Logos, Moscow.
2. Sereda, N. (2000), "Domestic violence by the eyes of adults and adolescents. Violence and social change", *Almanah of Anna Center*, pp. 143–167.
3. Ilyina, S. V.(1998), "Influence of childhood violence on the appearance of personality disorders", *Questions of psychology*, Moscow, No. 6, pp. 65–74.
4. Baron R. and Richardson D. (2001), *Aggression*, Peter, St. Petersburg.
5. Panina, E. V. (2014), "Specificity of self-awareness of adolescents of different sexes and gender orientation: author`s abstract": dis ... PhD of Psychology Sciences, Ushinskyi D. Yaroslavl State Pedagogical Un-t, 23 P.
6. Mudrik, A. V. (2013), "Social pedagogy", *Tutorial for the studio, institutions of higher education prof. Education, Academy*, Moscow, № 8, 240 P.
7. Volkova, V. V. (2011), "Family determinants of victim behavior", *Scientists notes of St. Petersburg State Institute of Psychology and Social Work*, Vol. 16, No. 2, pp. 48–52.